

Współczesne problemy badawcze geografii ludności

Wprowadzenie

Celem autora jest analiza i ocena zmian kierunków badawczych w zakresie geografii ludności na tle tendencji przemian w geografii społecznej w końcu ostatniego stulecia. Przemiany te badane są przez geografów polskich ośrodków naukowych. Na szczególną uwagę zasługują badania geografów ośrodka krakowskiego z Adamem Jelonkiem jako inspiratorem nowych ujęć badawczych w tej dziedzinie (Górka, Jelonek 1993). Publikacje A. Jelonka cytowane są przez wielu autorów ośrodków naukowych zajmujących się geografiami ludności. (por. Biderman, Maik, Zajchowska 1993).

Problemy badawcze geografii ludności w warunkach transformacji systemowej

Według A. Jelonka (1997, s. 9) transformacja systemowa ma wpływ na całą geografie społeczno-ekonomiczną, jednakże silniejszy na geografie społeczną a w szczególności na geografie ludności. Według tego Autora mimo, że polska geografia była otwarta na różne ideologie oraz koncepcje metodologiczne działając jednak w określonym układzie polityczno-ustrojowym musiała uwzględniać istniejące realia społeczno-gospodarcze. Zachodzi przeto potrzeba sformułowania nowych paradygmatów istotnych dla nowej sytuacji oraz nowego etapu rozwoju stosunków społeczno-gospodarczych. Według A. Jelonka (1997, s. 10) „*nową sytuację w geografii ludności można upatrywać w nowej tematyce badawczej*”. A. Jelonek (1997) stwierdza, że do zupełnie nowych tematów, jakie pojawiły się w gospodarce należy problematyka bezrobocia. To nowe zjawisko w skali masowej pojawiło się w końcu lat osiemdziesiątych i przybiera w przestrzeni kraju różnorodne nasilenie i formy związane ze zmianami strukturalnymi,

głównie w przemyśle państwowym, który znalazł się w nowej sytuacji rynkowej, zarówno w stosunkach krajowych, jak i zagranicznych, zaś w rolnictwie niefortunne decyzje polityczne doprowadziły do masowej upadłości Państwowych Gospodarstw Rolnych. Autor ten dalej stwierdza, że nowym przedmiotem badań winny być problemy „ukrytego bezrobocia”, głównie w rolnictwie, w małych gospodarstwach chłopskich, a także różnych form „częściowego” bądź „okresowego bezrobocia” w niektórych regionach kraju oraz związanego z tym „pozornego bezrobocia” i szarej strefy gospodarczej.

Gwałtowne zmiany w warunkach działalności gospodarki w latach dziewięćdziesiątych zarówno w przemyśle jak i rolnictwie a także w sferze usług wymagają szczególnych analiz i ocen skutków społecznych jakie zachodzą w procesach transformacji. Jednym z istotnych kryteriów tych ocen, są zmiany procesów i struktur demograficznych a w szczególności zmiany poziomu zatrudnienia oraz zmiany strukturalne na rynku pracy.

Konsekwencjami gwałtownych zmian warunków działalności gospodarki w okresie transformacji są m.in. zmiany wielkości i struktury zatrudnienia w przemyśle, rolnictwie i w innych działach gospodarki narodowej. Stwarzają one dla geografii ludności nowe problemy badawcze oraz konieczność odwoływania się do nowych i aktualnych źródeł statystycznych, często nieporównywalnych. Podstawowe zmiany strukturalne w gospodarce Polski wymagają analiz zmian w wielkości i strukturze zatrudnienia w przemyśle i rolnictwie z uwzględnieniem różnicowań regionalnych.

T. Strykiewicz (1999) wykazuje, że adaptacja różnych regionów Polski do „szoku” transformacji zachodziła dwukierunkowo i wyróżnia dwa podstawowe typy przemian:

- 1) typ I – (zgodny z procesami globalnymi) – gdy spadkowi zatrudnienia w przemyśle towarzyszył relatywny wzrost zatrudnienia w usługach: do pierwszego typu zmian należą wszystkie województwa Polski zachodniej i północnej oraz większość województw Polski centralnej;
- 2) typ II – (uwstecznienie struktury gospodarki) – gdy spadkowi zatrudnienia w przemyśle towarzyszył wzrost udziału rolnictwa w zatrudnieniu; do drugiego typu należy część województw tzw. „ściany wschodniej” i Polski centralnej. T. Strykiewicz (1999, s. 64-72) wykazuje, że po roku 1993, a więc w fazie wzrostu gospodarczego, zarysowuje się inny podział zmian przestrzennych zatrudnienia w przemyśle – na bardziej dynamiczną część północną i tracące na znaczeniu południe kraju.

W badaniach geograficzno-ludnościowych na wsi w okresie transformacji systemowej w Polsce istotnym miernikiem diagnozowania zmian w rolnictwie może być liczba zatrudnionych w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych oraz udział procentowy zatrudnionych w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych a także udział procentowy zatrudnionych w rolnictwie w ogólnej liczbie zatrudnionych.

Jak wynika z badań B. Głębockiego (1998, s.41-44) w 1996 r. w gospodarstwach karłowatych w Polsce (1-2 ha UR) liczba pracujących przypadająca na 100 ha UR w 1996 r. była prawie siedmiokrotnie wyższa od zatrudnienia w grupie obszarowej 10-15 ha. W stosunku do gospodarstwa o powierzchni 50-100 ha wielokrotność ta wynosiła ponad 39. Dysproporcje te są mniejsze, jeżeli uwzględni się tylko osoby pracujące wyłącznie we własnym gospodarstwie.

W skali powierzchni Polski do regionów o najwyższym zatrudnieniu w rolnictwie należy Małopolska, gdzie dominują gospodarstwa małe o powierzchni do 5 ha, w których liczba pracujących głównie w swoim gospodarstwie przekraczała zwykle 40 osób na 100 ha UR. W niektórych gminach przekraczała 70 a nawet 80 osób na 100 ha. Jest to możliwe w takich regionach jak Małopolska, w których gospodarstwa dzięki walorom krajobrazowym prowadzą działalność agroturystyczną. Na terenie Małopolski niskim zatrudnieniem wyróżnia się jedynie obszar Beskidu Niskiego i Bieszczad. Zatrudnienie w rolnictwie w przeliczeniu na 100 ha UR spada tam poniżej 20 a nawet 10 osób, co wiąże się z korzystniejszą strukturą obszarową gospodarstw oraz gorszymi warunkami przyrodniczymi (Głębocki 1998). Wysokie zatrudnienie występuje w Regionie Świętokrzyskim a także w południowej części Wyżyny Lubelskiej.

W regionach i gminach o wysokim zatrudnieniu na 100 ha ze względu na brak miejsc pracy następuje duży odpływ ludności młodej, przeważnie kobiet. Emigracje te wpływają niekorzystnie na procesy maskulinizacji ludności rolniczej oraz procesy starzenia się ludności (Głębocki 1998, s. 44).

Okres transformacji systemowej powoduje głębokie zmiany w procesach społeczno-gospodarczych, które obejmują zmiany w strukturach ludności według źródeł utrzymania, stosunku do pracy, aktywności zawodowej ludności, poziomu wykształcenia a także innych cech strukturalnych i procesów społeczno-zawodowych ludności.

P. Churski (1999, s.5) przyjmuje, że ocena działania lokalnego rynku pracy stanowi główny składnik analizy rozwoju lokalnego. Badania lokalnych rynków pracy stwarzają perspektywę poznawczą również krajowego i regionalnego rynku pracy oraz ukazują ich złożoną strukturę społeczną. Autor podjął próbę odpowiedzi na następujące pytania:

- 1) jaki jest stan, dynamika i charakter zmian zachodzących na lokalnych rynkach pracy województwa poznańskiego w latach 1986-1996,
- 2) w jakim stopniu specyfika przemian zachodzących na lokalnych rynkach pracy województwa poznańskiego wpływa na sytuację na rynku pracy w skali regionalnej,
- 3) jakie są podstawowe przyczyny powstania i utrzymywania się bezrobocia na lokalnych rynkach pracy województwa poznańskiego (Churski 1999, s.7). Autor ten przeprowadził wnikliwą ocenę informacji o lokalnych rynkach pracy oraz stosowanych metodach badawczych (Churski 1999, s.23-44).

Do zupełnie nowych problemów badawczych geografii ludności związanych ze zmianami ustrojowymi w latach dziewięćdziesiątych należały redystrybucja i zmiany w rozmieszczeniu ludności. Recesja gospodarcza miast w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, zwolnienia z pracy w przemyśle oraz zwolnienie tempa budownictwa mieszkaniowego spowodowały zwolnienie tempa napływu ludności do miast. Nastąpiło zahamowanie procesu wyludniania się w wielu regionach kraju. A. Jelonek (1997) przewidywał zmiany w strukturach demograficznych w miastach sprowadzające się do zmniejszania udziałów procentowych młodszych grup ludności w wieku produkcyjnym i młodzieży oraz zwiększanie się udziałów grup starszych w wieku produkcyjnym oraz poprodukcyjnym. Autor przewiduje szybkie zmiany struktury demograficznej z typu zastojowego w typ regresywny. Zmiany te będą potęgowały w miastach nierównomierność w rozwoju przestrzennym.

Według A. Jelonka (1997) zahamowanie odpływu mieszkańców ze wsi stwarza nowe sytuacje a scenariusze rozwojowe mogą być różne. Część chłopo-robotników ze wsi może podjąć działalność zawodową w działach pozarolniczych a część może podjąć próby intensyfikacji produkcji rolnej w swych gospodarstwach. Brak odpływu ludności wiejskiej do miast spowoduje ukryte bezrobocie w rolnictwie, które może mieć charakter bezrobocia ciągłego lub okresowego a jego konsekwencją może być dekapitalizacja majątku trwałego w gospodarstwach oraz obniżenie się stopy życiowej ludności utrzymującej się z rolnictwa.

A. Jelonek stwierdza, że zdecydowanie nowego podejścia wymaga badanie struktury wykształcenia ludności. Zmiany w systemie kształcenia na poziomie ponadpodstawowym i pojawienie się nowych systemów kształcenia pomaturalnego będzie wymagało nowego podejścia do klasyfikacji ludności według poziomu i rodzaju wykształcenia oraz zawodu i badania struktury społecznej ludności.

Zmiany społeczno-ekonomiczne spowodowane procesami transformacji spowodują konieczność badania wpływu transformacji ustrojowej na procesy ruchu naturalnego ludności, jak np. zmiany w wieku zawierania związków małżeńskich, czy urodzenia pierwszego dziecka. Nowe zjawiska mogą pojawić się w zdrowotności, zachorowalności i umieralności ludności (Biderman, Kaczmarek 1992). A. Jelonek (1997, s. 13) rozważa problem, czy geografia ludności nie mogłaby podjąć próby określenia optimum demograficznego dla całego kraju, jak i zróżnicowanych przestrzennie jego regionów.

Obszary problemowe w zakresie zagrożeń demograficznych

Rozwój gospodarczy oraz jego dysproporcje i nierówności w układzie gałęziowym i strukturalnym odzwierciedla się w przestrzeni społeczno-ekonomicznej wyrażając się słabością struktury przestrzennej. W literaturze naukowej słabości te przyjmują formę konfliktów i nazywane są obszarami problemowymi (Jelonek 1988). A. Zagożdżon (1983) podjął próbę zarysowania problematyki obszarów problemowych w Polsce wiążąc ją z anomaliami w rozwoju regionów. Jelonek (1988) stwierdza, że rozwój regionów to szczególnie rozwój gospodarczy, który pociąga za sobą zaspokojenie potrzeb ludności zarówno w sferze materialnej, jak i pozamaterialnej. Ludność zamieszkała w regionie traktowana jest zwykle jako przedmiot badania, jednakże konflikty, jakie rodzą się w relacji gospodarka – społeczeństwo wymagają traktowania ludności obszarów problemowych podmiotowo, gdyż konflikty te godzą w człowieka, wywierają wpływ na jego świadomość i kształtują jego zachowania oraz podejmowanie decyzji (Jelonek 1988).

Według A. Jelonka (1988) konflikty dotyczą różnych zagadnień, jak: rozwoju biologicznego, struktur demograficznych i społecznych, stanu i rozmieszczenia ludności oraz ruchliwości przestrzennej. Wszystkie konflikty są wzajemnie powiązane i uzależnione od ogólnej sytuacji politycznej, społecznej oraz ekonomicznej kraju. Według A. Jelonka same konflikty mogą stanowić o konieczności wyodrębnienia ich na pewnych

obszarach jako zjawisk monoproblemowych. Autor uważa, że może dotyczyć to następujących grup zagadnień:

- 1) pożądanego stanu i rozmieszczenia ludności w przestrzeni,
- 2) oczekiwanej reprodukcji ludności zapewniającej aktualne i perspektywiczne potrzeby państwa,
- 3) pożądaných harmonijnych struktur demograficznych i społecznych ludności (Jelonek 1986; 1988, s. 67).

Zastosowania badań geografii ludności dla celów planistycznych

W planowaniu przestrzennym dobra diagnoza zarówno stanu środowiska przyrodniczego, jak również społeczno-ekonomicznego oraz kulturowego danego regionu (gminy, miasta) jest jednym z warunków sukcesu planowania, choć nie zawsze docenianego. Diagnozowania wymagają zarówno poszczególne determinanty rozwoju, ale także określenie ich prognozy, co wymaga określenia dotychczasowych trendów rozwojowych jak ich przyszłych determinantów.

Identyfikacja uwarunkowań demograficznych rozwoju lokalnego jest działaniem niezbędnym w przypadku opracowań o charakterze planistycznym, jak w: *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, Strategii społeczno-gospodarczego rozwoju gminy, Monitoringu gospodarki przestrzennej i innych*. Problematyka demograficzna w studium uwarunkowań zagospodarowania przestrzennego obejmuje 4 główne zagadnienia demograficzne:

- 1) rozmieszczenie ludności,
- 2) podstawowe struktury ludności – według płci, wieku i wykształcenia,
- 3) dynamikę ludności – przyrost rzeczywisty i jego komponenty (ruch naturalny i migracje oraz biologiczną prognozę rozwoju demograficznego) (Kaczmarek, Kamiński 1997, s. 300).

Stosunki i uwarunkowania ludnościowe oraz społeczne stanowią istotny czynnik rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów. Niezbędnym składnikiem tego rozwoju jest postęp techniczny, wiedza i świadomość efektów a także ewentualnych skutków negatywnych postępu wśród mieszkańców kraju i regionu.

W latach 1985-2000 wykonanych zostało pod kierunkiem E. Bidermana kilka tematów grantów resortowych dotyczących wyboru lokalizacji krajowego składowiska odpadów promieniotwórczych (S.O.P.) głębokich, płytkich oraz średnio-głębokich z udziałem geologów i geografów oraz innych specjalistów z kilku ośrodków akademickich Polski, w tym również geologów z ośrodka krakowskiego. Geografia ludności w Polsce posiada ogromny dorobek, związany z badaniami dotyczącymi rozwoju przemysłu, a w szczególności z lokalizacją i budową wielkich obiektów przemysłowych.

Zarówno w Polsce, jak również w wielu innych państwach nie został rozwiązany problem bezpiecznego składowania odpadów promieniotwórczych powstających nie tylko w elektrowniach jądrowych ale także w przemyśle, w laboratoriach naukowych jak i lecznictwie. Badanie nad demograficznymi, jak i społecznymi uwarunkowaniami

wyboru lokalizacji składowisk promieniotwórczych (SOP) są przedmiotem badań geografów (Biderman 1989).

W związku z koniecznością składowania odpadów promieniotwórczych przedmiotem badań geografii ludności są przede wszystkim zagadnienia związane z bezpieczeństwem ludności oraz jej ochroną radiologiczną a także demograficznymi uwarunkowaniami wyboru lokalizacji składowisk odpadów promieniotwórczych, ich budowy oraz funkcjonowania. Do tej grupy zagadnień można zaliczyć:

- 1) rozmieszczenie ludności oraz sieć miast w związku z lokalizacją S.O.P.,
- 2) ludność przebywającą sezonowo, w tym ruch turystyczny w otoczeniu S.O.P.,
- 3) strukturę wieku i płci ludności, w związku z jej różną podatnością na promieniowanie jonizujące,
- 4) długoterminowe prognozy demograficzne, ze względu na trwałość obiektów, uwarunkowaną bardzo długimi okresami tzw. półrozpadu radionuklidów,
- 5) tryb życia ludności, ze względu na czas przebywania w otwartej przestrzeni w pobliżu S.O.P.,
- 6) strukturę spożycia,
- 7) warunki ewentualnej ochrony radiologicznej ludności oraz
- 9) wpływ S.O.P. na zdrowie i życie ludności, w porównaniu z innymi przemysłami czy innymi rodzajami techniki wytwarzającymi także różne materiały rakotwórcze, w tym oddziałującymi na ludność wytwarzanymi przez nie źródłami promieniotwórczymi.

Badania te podejmowane przez geografę ludności wymagać będą współpracy naukowej z geografą medyczną oraz licznymi specjalnościami pozageograficznymi, jak technika jądrowa, bezpieczeństwo jądrowe, radiologia i inne. Problemy demograficzno-społeczne, a nawet społeczno-polityczne, związane z ewentualnym wdrażaniem energetyki jądrowej, które mogą być przedmiotem badań geografii ludności, wspólnie z geografą społeczną nie są problemami nowymi w literaturze światowej (Biderman 1989).

Literatura

- Biderman E., Kaczmarek T. 1992, *Zdrowotność mieszkańców Poznania w latach 1980-1989*, Kr. M. Poznań, 3-4, s. 268-284.
- Biderman E., Maik W., Zajchowska S., 1993, *Rozwój studiów geograficzno-osadniczych i ludnościowych w poznańskim ośrodku geograficznym w latach 1919-1992*, [w:] *Geografia osadnictwa i ludności w Niepodległej Polsce w latach 1918-1993*, t. 1, Łódź, s. 61-95.
- Biderman E., 1989, *Przestrzenno-ekonomiczne i demograficzne badania potencjalnych odpadów promieniotwórczych*, [w:] E. Biderman (red.) *Energetyka jądrowa-człowiek-środowisko*, Wyd. Nauk UAM, Poznań, s. 349-369.
- Churski P., 1999, *Lokalne rynki pracy w województwie poznańskim w okresie transformacji społeczno-gospodarczej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Głębocki B., 1998, *Przemiany struktury agrarnej polskiego rolnictwa w latach 1990-1996*, [w:] B. Głębocki (red.) *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 9-73,

-
- Górka Z., Jelonek A., 1993, *Badania geograficzne z zakresu osadnictwa i ludności w krakowskim ośrodku geograficznym w latach 1919-1991*, [w:] *Geografia osadnictwa i ludności w Niepodległej Polsce w latach 1918-1993*, t. 1, Łódź s. 9-43.
- Jelonek A., 1986, *Obszary problemowe w zakresie zagrożeń demograficznych*, Folia Geographica, Series Geographica-Oeconomica, vol. 19, s. 33-50.
- Jelonek A., 1988, *Problemy geografii osadnictwa i ludności*, UAM Seria Geografia, 42, s. 67-76.
- Jelonek A., 1997, *Geografia ludności a transformacja systemowa*, [w:] W. Maik, D. Sokołowski (red.), *Geografia osadnictwa i turystyki wobec transformacji systemowej*, UMK, Toruń, s. 9-21.
- Kaczmarek T., Kamiński Z., 1997, *Problematyka społeczno-gospodarcza w studium uwarunkowań zagospodarowania przestrzennego gminy Widuchowa – ujęcie kartograficzne w skali 1:10000*, [w:] S. Zynda (red.), *Kartografia w ochronie środowiska. przyrodniczego i zagospodarowania przestrzennego*, Wyd. Nauk. UAM, Poznań, s. 299-318.
- Stryjakiewicz T., 1999, *Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji*, UAM Seria Geografia, 61.
- Zagożdżon A., 1983, *Obszary problemowe w Polsce*, Materiały konferencji KPZK PAN w Kazimierzu Dolnym (maszynopis).

Contemporary research problems in geography of population

Summary

The author focuses on the contemporary research in the following branches of geography of population:

- 1) main directions of research in geography of population at the end of the 20th century in Poland – with special attention given to the achievements of the Cracow centre and the contribution of Adam Jelonek, and the Poznań centre;
- 2) research problems of geography of population in conditions of system transformation;
- 3) problem areas concerning demographic hazards;
- 4) certain applications of geographic and population research for urban planning in the context of increasing problem areas and social conflicts.

Eugeniusz Biderman, prof. dr hab.

Uniwersytet Adama Mickiewicza

Institut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

ul. Fredry 10, 61-707 Poznań

